

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Szláv Nyelvtudományi Doktori Program

Horváthné Farkas Éva

**Komparatívny rozbor používania jazyka žiakov
slovenských a nemeckých národnostných škôl v Maďarsku**

Tézy dizertačnej práce PhD

Budapest, 2009

1. Téma práce

Vo svojej práci skúmam jazykové zvyky žiakov navštevujúcich slovenské a nemecké národnostné gymnáziá v Maďarsku, ich vzťah k maďarskému a národnostnému jazyku, respektíve typy striedania jazykových kódov v ich reči. Výskum som realizovala v gymnáziách, lebo pri voľbe navštevovanej strednej školy sa popri rozhodnutí rodičov viac uplatňuje aj uvedomelé rozhodnutie žiakov ako pri voľbe základnej školy. Popritom je to typ školy v národnostnom školstve, v ktorej sa žiakom poskytuje najväčšia vyhládka na osvojenie si národnostného jazyka, vychádzajúc z ich veku disponujú zrelšou národnostnou identitou a aj v zložitejších otázkach sú schopní na formovanie vlastného názoru.

Zbieranie materiálu som uskutočnila v školskom roku 2008/09, používaním troch metód: 1. dotazníková metóda, 2. pasívne pozorovanie na vyučovacích hodinách, 3. tematické interview a neviazané rozhovory nahraté na diktafón.

Slovenské národnostné gymnáziá sa v Maďarsku nachádzajú len v dvoch mestách, v Budapešti a Békešskej Čabe. Prvé z nich funguje ako súčasť Materskej školy, základnej školy, gymnázia a žiackeho domova s vyučovacím jazykom slovenským, druhé ako súčasť Slovenského gymnázia, základnej školy a žiackeho domova. Na základe týchto možností som chcela podľa mojich pôvodných plánov výskum používania jazykov realizovať aj v oblasti nemeckého národnostného školstva v dvoch školách, v jednom gymnázii v Budapešti a v jednom gymnázii na vidieku, v Nemeckom národnostnom gymnázii v Budapešti a v Gymnázii Friedricha Schillera v meste Pilisvörösvár. Neskôr som sa obrátila s prosbou o vyplnenie dotazníkov aj na tri ďalšie gymnáziá, lebo oproti 93 dotazníkom slovenských žiakov som z nemeckých národnostných gymnázií mala k dispozícii len 74 vyplnených dotazníkov. Vďaka Základnej škole a nemeckému dvojjazyčnému národnostnému gymnázii Tamásiho Árona v Budapešti, Gymnázii zo Všeobecného kultúrneho centra Nemcov v Maďarsku v Baje a národnostnému oddeleniu Gymnázia Klára Löweyovej v Pécsi som sociolingvistický výskum v nemeckej oblasti realizovala na základe 108 dotazníkov.

Sociolingvistický dotazník obsahuje 102 otázok, pri zostavení ktorých som vychádzala v prvom rade zo vzorov dotazníkov jazykovedca Jenő Kissa ¹, sledovala som aj dotazníky

¹ Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002: 47-56.

Alžbety Uhrinovej ², Istvána Lanstyáka a Gizely Szabómihályovej ³. Sociolingvistický dotazník obsahuje nasledovné tematické okruhy: 1. Osobné údaje, 2. Používanie jazyka v rodine, 3. Škola, 4. Voľný čas a kultúra, 5. Používanie jazyka v administratíve, počas nákupov a u lekára, 6. Intímna sféra, 7. Príbuzní a priatelia na Slovensku, resp. v štátoch na nemeckom jazykovom území, 8. Sebahodnotenie používania národnostného jazyka, vzťah k jazyku, 9. Plány do budúcnosti.

Dotazníky boli žiakom odovzdané prostredníctvom riaditeľov škôl a triednych učiteľov, preto na zachovanie anonymity na rozhodnú prosbu niektorých riaditeľov napriek svojim pôvodným plánom nepodala som žiakom otázky vzťahujúce sa na ich trvalé bydlisko, na zamestnanie rodičov, na priemer známok žiakov v škole a ich prezývky používané v rodine a v kruhu priateľov, ani otázky v súvislosti s náboženstvom.

V slovenskom národnostnom gymnáziu v Budapešti z 35 žiakov, ktorí dotazníky vyplnili, 18 žiakov má trvalé bydlisko na Slovensku a sú občanmi Slovenskej republiky. Ich odpovede v oblasti používania jazykov rozoberám od ostatných žiakov oddelene, veď ich vzťah k slovenskému jazyku, k slovenskej kultúre, ani ich pomer k slovenskej národnosti v Maďarsku nie sú porovnateľné s jazykovým a citovým pozadím žiakov žijúcich v Maďarsku.

2. Metódy zbierania a spracovania materiálu

Pasívne pozorovanie, tematické interview a neviazané rozhovory som uskutočňovala len v dvoch slovenských národnostných gymnáziách, v Nemeckom národnostnom gymnáziu v Budapešti a v Gymnáziu Friedricha Schillera v Pilisvörövári. V jednotlivých školách sledovala som 10-15 vyučovacích hodín ako pasívna pozorovateľka a zo štyroch škôl mám osemhodinovú nahrávku z interview a neviazaných rozhovorov so žiakmi.

Predpokladala som, že z hľadiska jazykovej kompetencie väčšinu žiakov charakterizuje dominancia maďarského jazyka. Podľa mojej hypotézy medzi jednotlivými členmi rodiny, aj v školských kolektívoch, ale ešte vo väčšej miere počas rôznych programov vo voľnom čase, aj v intímnej sfére je pozícia maďarského jazyka v prípade oboch národností silnejšia.

² Uhrin Erzsébet: A békéscsabai szlovák értelmiség anyanyelvvhasználata. Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, Békéscsaba, 2004: 263-282.

³ Lanstyák István – Szabómihály Gizella: Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2007: 175-181.

Pretože sa do nemeckých gymnázií žiaci zapisujú aj s minimálnym ovládaním jazyka, lebo pre charakter nemčiny ako svetového jazyka, je záujem o tieto školy veľký⁴, predpokladala som, že nemecké národnostné gymnázia vo väčšom pomere navštevujú žiaci, ktorí sa učili v základných školách s vyučovacím jazykom maďarským bez vyučovania nemčiny ako národnostného jazyka, respektíve že počet žiakov, ktorí majú rodičov s vysokoškolským vzdelaním, je vyšší.

Zo života menšín prítomnosť materinského jazyka ako podoba jazyka verejného života obyčajne chýba⁵, preto som predpokladala, že vo formálnych rečových situáciách – v úradoch, u lekára, počas nákupov v obchodoch a na trhu – používanie slovenčiny aj nemčiny je nepatrné.

V prípade dvoj- alebo viacjazyčnosti je striedavé používanie jazykov bežné. Striedanie medzi jazykmi alebo ich variantmi v rámci jednej výpovede alebo v rámci toho istého rečového aktu sa volá striedanie kódov.⁶ Predpokladala som, že u žiakov oboch národností sa často realizuje striedanie na maďarčinu, respektíve v kruhu žiakov, ktorí ovládajú štandardnú podobu jazyka aj jeho nárečový variant, striedanie kódov sa odohráva niekedy aj medzi dvoma variantmi národnostného jazyka.

Zvyky používania jazyka s jednotlivými rodinnými členmi, so spolužiakmi a učiteľmi zobrazujem aj na diagramoch. V oblasti používania jazyka v kruhu žiakov slovenských škôl sú na diagramoch znázornené len jazykové zvyky žiakov s trvalým bydliskom v Maďarsku.

3. Stavba práce

Po úvodnej kapitole a metodických otázkach na základe sociolingvistických dotazníkov rozoberám zvyky v používaní jazykov žiakov slovenských národnostných gymnázií, ako aj ich vzťah k slovenčine a slovenskej národnostnej škole a ich plány do budúcnosti v oblasti používaní jazykov. V ďalšej kapitole s tým istým cieľom a obsahom analyzujem odpovede žiakov nemeckých národnostných gymnázií dané v dotazníkoch. V tretej kapitole hlavnej časti práce porovnam odpovede slovenských a nemeckých žiakov a vyvodím konzekvencie.

⁴ Bodonyi Edit: Nemzetiségi oktatásügy Magyarországon 1945-től napjainkig. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Neveléstudományi Tanszék, Budapest, 1999: 68.

⁵ Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002: 210.

⁶ Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002: 210.

V poslednej kapitole sa venujem rôznym typom striedania kódov na základe materiálu zbieraného počas vyučovacích hodín a v priebehu interview a neviazaných rozhovorov so žiakmi.

4. Výsledky výskumu

V zhode s mojím očakávaním veľká väčšina slovenských aj nemeckých žiakov uviedla za svoj materinský jazyk aj za materinský jazyk rodičov maďarčinu. Vyrovnaná dvojjazyčnosť a dominancia národnostného jazyka sú charakteristické len pre tých nemeckých žiakov, ktorí so svojimi rodinami dlhší čas žili v Nemecku alebo v Rakúsku a istú časť svojich škôl absolvovali taktiež v týchto štátoch.

V rodinách slovenských národnostných žiakov, hlavne v prípade starých rodičov sa častejšie používa národnostný jazyk ako v rodinách nemeckých národnostných žiakov. Je prekvapujúce, že starí rodičia nehovoria zriedkavejšie s vnúčatami v národnostnom jazyku ako s vlastnými deťmi, ba v niekoľkých rodinách sa podľa odpovedí žiakov slovenských národnostných gymnázií ukazuje mierne zvýraznenie dominancie národnostného jazyka medzi starými rodičmi a vnúčatami. V niekoľkých rodinách, ktoré trávili dlhšiu dobu v zahraničí na nemeckom jazykovom území, sa stáva, že hoci už ani starí rodičia nepoužívajú medzi sebou nemčinu, ale žiak so svojou matkou alebo s otcom sa rozpráva aj po nemecky bez ohľadu na ich materinský jazyk. Skromný počet dotazníkov vyplnených žiakmi z gymnázií v Pécsi a Baje nemôžeme pokladať za reprezentatívny vzor, ale odpovede žiakov v dotazníkoch ukazujú na to, že v rodinách Nemcov v župách Baranya a Tolna sa viac traduje používanie národnostného jazyka, ako v rodinách respondentov ostatných skúmaných gymnázií.

Slovenskí žiaci pred gymnaziálnymi štúdiami vo vyššom pomere navštevovali národnostné školy. To súvisí aj s faktom, že o nemecké národnostné gymnázia majú záujem aj žiaci nenárodnostného pôvodu, vďaka príťažlivosti nemčiny ako svetového jazyka. Žiaľ, v slovenských národnostných gymnáziách je veľmi malý počet tých žiakov, ktorí absolvovali národnostnú školu, v ktorej sa slovenčina vyučuje ako predmet. To znamená, že žiaci navštevujúci tento typ slovenskej národnostnej školy po jej skončení nemajú možnosť na pokračovanie svojich jazykových štúdií v školských podmienkach, veď v Maďarsku sa nachádzajú len dve slovenské národnostné gymnázia a len v nepatrnom počte stredných odborných škôl prebieha vyučovanie slovenčiny. Nemecké národnostné gymnázia vo väčšom

pomere navštevujú absolventi nemeckých národnostných základných škôl, v ktorých sa nemčina vyučuje ako predmet a navyše aj žiaci gymnázií s vyučovacím jazykom maďarským majú možnosť na zdokonaľovanie sa v jazyku, síce bez národnostného pozadia.

Do národnostných gymnázií v prípade oboch národností sa prihlásili žiaci v prvom rade s cieľom osvojenia si jazyka na vysokej úrovni. V gymnáziu v Békešskej Čabe si mnohí žiaci zvolili túto školu z citovej angažovanosti, pokračujúc tým v rodinnej tradícii. Žiaľ, v slovenských aj nemeckých národnostných gymnáziách je nepatrný počet žiakov, ktorí si zvolili svoju strednú školu pod vplyvom bývalých učiteľov z navštevovanej základnej školy. Väčšina žiakov je toho názoru, že žiaci národnostných gymnázií majú viac úloh, ako žiaci iných gymnázií. Hlavnú príčinu zaťaženia žiakov vidia predovšetkým vo vyučovaní odborných predmetov v národnostnom jazyku aj vo vysokých študijných požiadavkách predmetov národnostný jazyk a národnostná literatúra. V slovenskej oblasti žiaci vo veľkom počte uviedli aj častú účasť na národnostných podujatiach a ich organizovanie. Vyučovanie jazyka na vysokej úrovni si však žiaci vážia, lebo sa pre nich otvárajú po skončení gymnázií také možnosti, ktoré pre absolventov iných gymnázií neexistujú. Mnohí žiaci v Békešskej Čabe zdôrazňuje rodinnú atmosféru školy a obetavú prácu učiteľov. Nemeckí národnostní žiaci dosiahli v predmetoch maďarský jazyk, maďarská literatúra, aj v predmetoch národnostný jazyk, národnostná literatúra lepši študijný priemer, ako slovenskí národnostní študenti. Súvisí to pravdepodobne s tým, že na rozdiel od slovenských škôl sa tu uchádzači zúčastňujú na vážnych prijímacích pohovoroch. Svoj triedny kolektív žiaci budapeštianskeho slovenského gymnázia s trvalým pobytom v Maďarsku hodnotili v najvyššom pomere za zlý alebo priemerný. K ich negatívnemu hodnoteniu môže prispieť aj fakt, že školu navštevuje veľký počet žiakov zo Slovenska, a slabšie ovládanie slovenského jazyka môže vyvolať pre žiakov z Maďarska pocit neúspechu.

Programy vo voľnom čase žiakov obidvoch národností charakterizuje dominancia používania maďarského jazyka. K slovenským televíznym kanálom majú prístup len asi dve tretiny slovenských žiakov, aj oni bez možnosti výberu. Oproti nim nemeckí žiaci majú vysokú ponuku televíznych kanálov v nemeckom jazyku. Slovenské noviny a časopisy číta viac slovenských žiakov ako nemeckí žiaci nemeckú tlač. Služby internetu však nemeckí študenti využívajú intenzívnejšie na čítanie nemeckých stránok. To môže súvisieť aj s tým, že viac nemeckých žiakov má voľný, neobmedzený prístup k internetu. Slovenskí žiaci vo vyššom pomere poznajú a aktívnejšie sledujú národnostné médiá, ako nemeckí, ale možnosti dané národnostnými médiami nie sú podľa odpovedí žiakov využívané v požadovanej miere ani v jednej národnosti. V prípade oboch národností v prvom rade žiaci budapeštianskych

gymnázií nepoznajú národnostné noviny, časopisy a národnostné programy Maďarskej televízie a Maďarského rozhlasu. Slovenskí aj nemeckí žiaci často používajú angličtinu vo voľnom čase. Pri sledovaní filmov z DVD si často zvolia anglický jazyk, pravidelne sledujú anglické stránky na internete a niekoľko žiakov číta aj krásnu literatúru v anglickom jazyku.

Na úradoch, počas nákupov v obchodoch a na trhu aj u lekára je dominancia maďarského jazyka jednoznačná. Len nepatrný počet žiakov gymnázia v Békešskej Čabe používa ojedinele slovenčinu aj v týchto situáciách.

V intímnej sfére prevláda tiež maďarčina. Väčšina žiakov sníva, počíta vždy po maďarsky, aj v rozmýšľaní má dominanciu maďarčina. Slovenskí žiaci vo vyššom pomere nadávajú v oboch jazykoch. To môže byť v súvislosti s tým, že podľa odpovedí žiakov vo viacerých slovenských rodinách sa používa aktívne národnostný jazyk, okrem toho žiaci budapeštianskeho gymnázia so stálym pobytom v Maďarsku aj od svojich spolužiakov zo Slovenska sa môžu naučiť rôzne formy nadávok po slovensky. Národnostný jazyk sa používa najčastejšie v spievaní z vlastnej vôle. Slovenskí aj nemeckí žiaci vo veľkom počte spievajú maďarské piesne aj piesne v národnostnom jazyku. Okrem týchto piesní sú v ich kruhu obľúbené, preferované aj piesne s anglickým textom.

Mnoho slovenských a nemeckých žiakov má príbuzných na Slovensku, resp. v Nemecku a Rakúsku. Napriek väčšej vzdialenosti sa nemeckí žiaci častejšie stretávajú s príbuznými žijúcimi v zahraničí a častejšie používajú v styku s nimi maďarčinu. Priateľov a známych majú žiaci oboch národností vo väčšom počte v štátoch cieľového jazyka a slovenský a nemecký jazyk s nimi používajú častejšie ako s príbuznými. Väčšina žiakov si myslí, že počas pobytu v zahraničí si tamojší ľudia vždy alebo zvyčajne všimnú, že oni sú zo zahraničia. Negatívne spomienky s používaním jazyka v zahraničí uviedol len skromný počet žiakov, polovica žiakov však bola pochválená. Žiaci si väčšinou myslia, že ich používanie jazyka sa odlišuje od jazyka ľudí žijúcich v štátoch cieľového jazyka. Rozdiel vidia predovšetkým v chudobnejšej slovnej zásobe, v gramatických nedostatkoch, v pomalom tempe reči a v nepoznaní slangu. Niekoľko žiakov uviedlo aj príznaky maďarčiny v používaní národnostného jazyka, ale používanie nárečí uviedol len nepatrný počet žiakov.

Podľa jazykového sebahodnotenia väčšina žiakov lepšie alebo o niečo lepšie rozumie, hovorí, číta po maďarsky, ako vo svojom národnostnom jazyku. Svoje jazykové schopnosti v oblasti písania považujú trošku za lepšie. Viac slovenských ako nemeckých žiakov sa vyjadrilo, že miestne nárečie je pre nich krajšie, ako spisovný jazyk, ale pre žiakov oboch národností je charakteristické, že nárečia považuje za krajšie väčší počet žiakov, ako je počet

tých, ktorí nárečie aktívne používajú. Takmer tretina žiakov preferuje nejaký cudzí jazyk pred svojím národnostným jazykom, najčastejšie angličtinu.

Žiaci oboch národností chcú pokračovať po maturite v štúdiách. Štúdium v štátoch cieľového jazyka je pre nich lákavé, ale svoju budúcnosť si z nich mnohí predstavujú skôr v zahraničnom štáte, v ktorom sa používa angličtina. So svojimi deťmi väčšina žiakov mieni hovoriť v oboch jazykoch, ale v ešte väčšom počte žiadajú pre svoje deti vyučovanie národnostného jazyka v škole. Nemeckí žiaci vo väčšom pomere by chceli mať v budúcnosti zamestnanie, v ktorom majú možnosť na používanie národnostného jazyka, ako slovenskí žiaci. Zrejme súvisí to s tým, že podľa terajších skúseností používanie nemeckého jazyka na rozdiel od slovenčiny bez ohľadu na miesto a zamestnanie je prakticky všade možné.

Zvyky používania jazyka študentov budapeštianskeho gymnázia zo Slovenska určuje obyčajne materinský jazyk žiakov a vyučovací jazyk navštevovanej základnej školy. Pre rodiny všetkých žiakov je charakteristická dvojjazyčnosť, podľa ich materinského jazyka však s premenlivou pozíciou slovenského a maďarského jazyka. Predstavitelia mladšej generácie vo všetkých reláciách častejšie používajú slovenčinu, ako generácia starých rodičov.

V oblasti striedania kódov na vyučovacích hodinách aj v priebehu interview a neviazaných rozhovorov sa realizovalo situatívne a kontextuálne striedanie kódov tých istých typov. K častému striedaniu kódov prispievala pravdepodobne aj jazyková situácia, prítomnosť samých dvojjazyčných partnerov, z čoho vyplývalo, že striedanie kódov nezapríčiniło komunikačnú poruchu v úspešnej realizácii komunikačného cieľa. Striedanie kódov medzi spisovným jazykom a miestnym dialektom som počas rozhovorov so žiakmi nezaregistrovala.

Zo žiakov navštevujúcich inštitúcie národnostného školstva v Maďarsku, rozhodne žiaci gymnázií ovládajú svoj národnostný jazyk na najvyššej úrovni. Napriek tomu výsledok mojej práce poukazuje jednoznačne na to, že ani v ich prípade nemôžeme už hovoriť o symetrickom ovládaní dvoch jazykov. Bezpodmienečne je nutné, aby sa hľadali nové cesty a možnosti na upevnenie prestíže národnostných jazykov v Maďarsku.

Popri sociolingvistických výskumoch bol by bezpodmienečne potrebný aj výskum slovnej zásoby, vrátane frazeologizmov a kalkov, aj hlbšia analýza striedania kódov v jazyku národnostnej mládeže. Kvôli vytvoreniu presnejšieho obrazu ovládania národnostného jazyka a stupňa jazykovej výmeny u najmladšej generácie, bolo by užitočné uskutočniť výskum aj u žiakov základných škôl.

Publikácie v téme dizertačnej práce PhD

Nyelvhasználat a magyarországi nemzetiségi iskolákban. In: Ifjúság – munka – kultúra. (A Vitéz János Római Katolikus Tanítóképző Főiskola Tudományos Kötetek), 121-127. Esztergom, 2005.

Používanie jazyka v národnostných školách v Maďarsku. In: Kultúra, jazyk a história Slovákov v Maďarsku. Materiály z jubilejnej interdisciplinárnej medzinárodnej vedeckej konferencie z príležitosti 15. výročia založenia VÚSM, 199-203. Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, Békešská Čaba, 2006.

Ako ďalej? – Jazykový stav v našich národnostných školách. In: Slovenčina v menšinovom prostredí II. Štúdie z II. medzinárodnej vedeckej konferencie Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku, 582-587. Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 2008.

Körkép a magyarországi nemzetiségi iskolákról. Prednáška z konferencie „A katolikus felsőoktatásért – az emberért, az élhető környezetért” usporiadanej 19. novembra 2008 na PPKE VJK. (konferenčný zborník pred vydaním)

Národnostné školy, používanie jazyka. In: Kontakty, identity. Jubilejný zborník na počesť Anny Divičanvej. (jubilejný zborník pred vydaním)

Slovenčina ako prostriedok komunikácie v slovenských národnostných školách v Maďarsku. Prednáška z konferencie „Odkazy a výzvy modernej jazykovej komunikácie” usporiadanej 23-24. septembra 2009 na UMB v Banskej Bystrici. (konferenčný zborník pod prípravou)